

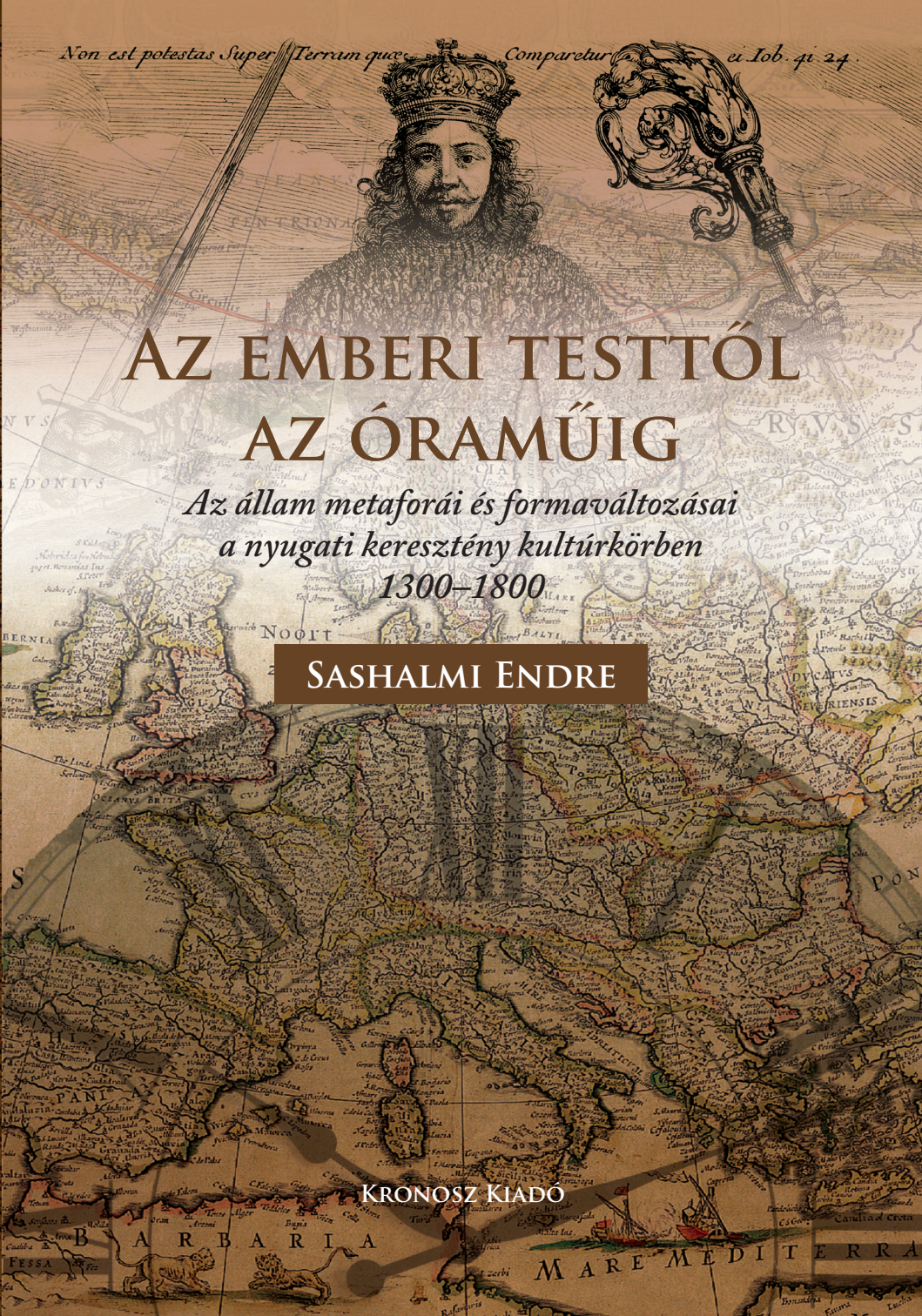
Non est potestas Super Terram quae Comparetur ei. Iob. 41. 24.

AZ EMBERI TESTTŐL AZ ÓRAMŰIG

*Az állam metaforái és formaváltozásai
a nyugati keresztény kultúrkörben
1300–1800*

SASHALMI ENDRE

KRONOSZ KIADÓ

Sashalmi Endre

Az emberi testtől az óraműig
Az állam metaforái és formaváltozásai
a nyugati keresztény kultúrkörben
1300–1800

SASHALMI ENDRE

AZ EMBERI TESTTŐL AZ ÓRAMŰIG

AZ ÁLLAM METAFORÁI ÉS FORMAVÁLTOZÁSAI
A NYUGATI KERESZTÉNY KULTÚRKÖRBEN
1300–1800

KRONOSZ KIADÓ

PÉCS, 2015

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2015-ben megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6027-36-8

Olvasószerkesztő:
Czeferner Dóra

© Sashalmi Endre
© Kronosz Kiadó

TARTALOM

Bevezetés	7
AZ ÁLLAM METAFORÁI	15
Az állam középkori és kora újkori metaforái és kozmológiai hátterük	17
Az organikus metaforák és a középkori világkép	17
Az új világgép és a kora újkor anorganikus metaforái	42
A SZUVERÉN ÁLLAM	55
Problémák és megközelítések	55
Definíció, kronológia, terminológia	55
A modern államelmélet születése: tartalom és „vizuális stratégia” Thomas Hobbes <i>Leviatánjában</i>	73
A territorialitás és a modern állam	88
Az államracionálitástól az államérdekig: a <i>ragion di stato</i> értelmezései és képi ábrázolása	95
Hűbériség, feudalizmus és az állam problematikája	105
Az állam közjogi fogalmának kialakulása 1200–1300	112
Korporációkra épülő állam (1200–), korai rendiség (1200–1300) és a rendi állam (1300–1470)	126
Korporációk, hűbériség és rendiség	126
A politikai rend territorális keretei, a képviselői problémája és a kifejlett rendi-képviselői gyűlések jellegzetességei: Európa 1300–1500 között	135
A MODERN ÁLLAM KIALAKULÁSA 1450–1713	155
Bevezetés: kronológia és fő tendenciák	155
A dinasztikus állam: 1470–1660	165
Kronológia és jellegzetességek	165

A dinasztikus államok típusai	182
A problémák	190
A fiskális-katonai állam és az abszolutizmus (1660–1713)	196
Az európai államrendszer kialakulása és természete: a vesztfáliai békétől az utrechti békéig 1648–1713	218
EGY ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLET AZ EURÓPAI ÁLLAMFEJLŐDÉSÉRŐL	243
Thomas Ertman koncepciója és a modell kritikája	243
A MODERN ÁLLAM A „RÖVID 18. SZÁZADBAN”, 1713–1789	259
A modern állam a Kontinensen	259
A felvilágosult abszolutizmus és a <i>Polizeistaat</i>	261
Az európai államrendszer jellegzetességei	265
KITEKINTÉS: A NEMZETÁLLAM	270
Felhasznált irodalom	276
Képjegyzék	291

BEVEZETÉS

Majdnem egy évtizede annak, hogy 2006-ban megjelent könyvemben, mely *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja 1000–1700* címmel látott napvilágot, az állam történeti formaváltozásainak főbb aspektusait igyekeztem feltárni. A munka kedvező fogadtatásra talált nemcsak a történészek körében, hanem jogászi berkekben is, és messze a legtöbbit hivatkozott írásommá vált. Természetesen kritikai észrevételek is megfogalmazódtak az európai állam kialakulásáról vallott felfogásommal szemben, Makk Ferenc professzor és Szabados György részéről. E kritikák lényege abban foglalható össze, hogy az általam képviselt, s e kritikusok által „államtagadónak” nevezett nézőpont – mely szerint körülbelül 1200 előtt még Nyugat-Európa esetében sem beszélhetünk államról, és e fogalmat alkalmazni a *középkor megelőző szakaszára* félrevezető, modernizáló megközelítés – nemcsak hibás, de káros is. Így ugyanis elvitathatóvá válik például az, hogy a Szent István által megalkotott politikai rendet államnak nevezzük.¹ Szabados György ugyanakkor olyan tág értelemben használja alkalmasint az állam fogalmát a magyar nép viszonylatában – szerinte az Etelközben a vérszerződéssel létrejött magyar állam mindössze felcserélte színterét, amikor a magyar törzsek a honfoglalással a Kárpát-medencébe érkeztek² –, hogy ez még az állam fogalmát igen tágan értelmező nézetekbe sem préselhető bele.³ Véleményem szerint I. István a *keresztény magyar királyságot* alapította meg, amelyből idővel kinőtt ugyan a magyar állam, de e folyamat kezdete elvi szinten is csak a koronaeszme megjelenésével

¹ A teljesség igénye nélkül lásd pl. Makk 2011, 131.; Szabados 2010, 215–216. (3. lj.)

² Szabados 2011, 369–370.

³ Az állam fogalmának szűkebb és tágabb értelmezésére lásd: Takács 2010, 266–269.

datálható 1200 táján. Az említett szerzők kritikáira bővebben azonban nem kívánok kitérni jelen írásomban, minthogy ez óhatatlanul más irányba terelné a könyv csapásirányát – mindössze jelezni akartam, hogy az ő államfelfogásuk és az enyém között áthidalhatatlan koncepcionális különbség van.

Másfelől az angolszász és német szakirodalom újabb, de azóta már klasszikusnak tekinthető munkái is azt az álláspontot igazolják, amelyet 2006-ban megfogalmaztam. A legmodernebb angol nyelvű szakmunkák közül kiemelkedik A. Osiander, *Az állam előtt. Rendszerpolitikai változás Nyugaton a görögöktől a francia forradalomig* (Oxford, 2007) című monumentális munkája,⁴ míg W. Reinhard, aki a kérdés egyik legkiemelkedőbb német ismerőjének tekinthető, egy rövidebb lélegzetű, esszézerű összefoglalást publikált ugyancsak 2007-ben, *A modern állam története. A kezdetektől a jelenig* (München, 2007) címmel,⁵ emellett korábban már számos írást szentelt e problémakörnek. (Lásd különösen *Az államhatalom története* (München, 1999) című monográfiáját.)⁶ Reinhard szerint a 13. század előtt *sem az állam fogalmának, sem az államnak mint realitásnak a csírája* nem létezett a nyugati keresztény kultúrkörben, sőt másutt sem, a *modern állam* pedig a kora újkori Európában jött létre. Osiander kronológiai szempontból leszűkítőbb álláspontot képvisel, amennyiben a mai állam – amit *modern államnak* nevez – előzményének létrejöttét a Régi Rend bukása utánra keltezi. Könyve egyik alfejezetének címében így fogalmazza meg a koncepció lényegét: „Az Ancien Régime királyságai és a hasonló politikai egységek előfutárai, de nem prototípusai a modern államnak.”⁷ Bár igazak Osiander állításai, mely szerint a különbségek sokkal nagyobbak voltak Franciaországban az 1800-ban és az 1789 előtt fennálló állapotok, mint 1789 és kb. 1600 között, amikor a királyt, a grófot, a földesurat stb. a társadalmi rend természetes, megkérdőjelezhetetlen velejárójának tekintették; a központi hatalom kényszerítő ereje is kisebb volt a forradalom utáni időszakhoz képest, amikor például ennek egyik elemeként a tartományi sokszínűséget felváltotta az egységes közigazgatás; továbbá

⁴ OSIANDER 2007

⁵ REINHARD 2007

⁶ REINHARD 1999

⁷ OSIANDER 2007, 479–485.

a nemzetállamban valóban az állam szervezte a társadalmat – mégis, a *szuverén államról mint jogi személyről* alkotott koncepció nem 1789 után és nem a semmiből keletkezett, hanem egy hosszú „vajúdás után” már Hobbesnál megjelent, amint azt egyébként Osiander igen jól és részletesen maga is dokumentálta. Másrészt akár „előfutárnak”, akár másnak nevezzük azt a *territoriális hatalmi képződményt*, amely a kora újkorban létrejött – a magam részéről ezt, Osianderrel ellentétben, *modern államnak* hívom –, az Osiander által *prototípusnak* nevezett entitás is erre építkezett. Ugyanis, ahogy azt Reinhard plasztikusan kijelentette: „Az állam elsődlegesen történeti téma.”⁸ Ez a történet pedig, akár az államfogalom, akár az állam mint realitás kérdését nézzük, nem 1789-után kezdődött. Reinhard világossá teszi, hogy „az Ancien Régime vége felé Európa jelentősebb területein már létrejöttek a modern államiság alapvető jellegzetességei, amint arra Georg Jellinek és Max Weber is rámutattak”.⁹ Sőt, maga a forradalom is azokra az eredményekre és előzményekre támaszkodott az államhatalom növelésében, amelyeket a francia monarchia 1789 előtt elért (pl. az egyház növekvő állami felügyelete, a hivatalnokok professzionalizálódása): „A monarchia és hivatalainak formálódásában a központi államhatalom dominált.”¹⁰ E hatalom szuverén volt, ami mind külső, mind belső vonatkozásban érvényesült.¹¹

Reinhard nézetét erősíti tisztán jogtechnikai alapról J-L. Halpérin, aki ugyan nem az államelméletet és nem is az állam formaváltozásait vizsgálta, hanem az írott jog területét. Annak mennyiségi mutatóira, szisztematizálására, valamint a professzionális jogászoknak a jogfejlődésre gyakorolt hatására fókuszálva igyekezett behatárolni a modern állam keletkezését angol és francia viszonylatban, és konklúziója a következő: „Kétségtelen, hogy ez a »modern állam« nem pusztán a tizennyolcadik század végén (Amerikában és Franciaországban) kezdődő forradalmi mozgalmak produktuma volt: a szuverenitás átszállása (a Brit Koronáról az Egyesült Államokra, vagy a francia királyról a francia nemzetre) azt jelzi, hogy a modern államok már léteztek az *Ancien Régime* idején és a Felvilágosodás kiteljesedése előtt.”¹²

⁸ REINHARD 2007, 7.

⁹ REINHARD 2007, 86.

¹⁰ REINHARD 2007, 86.

¹¹ REINHARD 2007, 86.

¹² HALPÉRIN 2014, 3.

Jelen írás, amint a címe is mutatja, nem egyszerűen a régi könyvem újrakiadása, vagy annak az újabb szakirodalommal történő kiegészítése – bár ez utóbbi kérdés önmagában is indokolttá tett volna egy átdolgozott kiadást. E könyvben, a korábbihoz képest, más szempontból is górcső alá veszem az állam problematikáját: egyrészt az előző változattól eltérően sokkal nagyobb teret szentelek az államfogalom fejlődése kérdésének, ugyanakkor igyekszem bemutatni azokat a legfontosabb metaforákat is, amelyeket a politikai közösségre/államra használtak az érett középkortól egészen a 18. század végéig. Az államfogalom és az államfejlődés alakulása mellett azonban nemcsak a metaforák problematikájára és a változások okaira koncentrálok, hanem mindezeket túl a politikai közösség/állam ikonográfiai megjelenítését is beemelem a vizsgálatba, ami elengedhetetlen a metaforikus szemlélet folytán.

Szükséges ugyanakkor, hogy néhány szót szóljak a könyv földrajzi és kronológiai határaitól. Az írás, a címmel összhangban, nem csupán Nyugat-Európára korlátozódik, hanem a nyugati keresztény kultúrkör egészét vizsgálja. Mindazonáltal a fókuszban mégis Nyugat-Európa áll, minthogy itt alakult ki a modern államfogalom és maga a modern állam is. A nyugati keresztény kultúrkörre – amit a *Christianitas* (keresztény országok), *respublica Christiana* (keresztény nemzetközösség) kifejezésekkel jelöltek a közép- és kora újkorban – a 15. század közepétől a 18. század elejéig terjedő időszakban szinonimaként használták az *Európa* szót a kortársak: Európa ugyanis nem pusztán földrajzi fogalom volt (ez utóbbi értelemben a Don folyót tartották Európa keleti határának), hanem erős politikai és kulturális töltettel is bírt.¹³ Bár a reformáció megbontotta a nyugati kereszténység vallási egységét (ez volt az egyik legfontosabb oka annak, hogy a politikai és kulturális összetartozás megjelölésére a 18. század elején már sokkal inkább használták a vallásilag semleges *Európa* szót, miközben a vallási közösségre vonatkozó idézett kifejezések anakronisztikussá váltak), ez nem jelentette magának az összetartozás tudatának a megszűnését.¹⁴ Az ortodox Oroszországot és a muszlim Oszmán Birodalmat már nem csak és elsősorban nem vallási okokból rekesztették ki Európából a 16–17. században a kortársak, hanem a nyugati

¹³ SASHALMI 2007a, 13–14.

¹⁴ SASHALMI 2007a, 14–15.

kereszténységtől eltérő politikai berendezkedésük miatt. Ezt ugyanis legtöbbször despotikus vagy zsarnoki jelzőkkel illette a korabeli *Russica* illetve *Turcica* irodalom.

Az Európa-fogalom Oroszországra történő kiterjesztése Nagy Péter nyugatosító politikájának következménye és egyben tudatos orosz kezdeményezés volt: fontos lett, hogy Oroszországból minél nagyobb rész tartozzon Európához, mivel az Európa-fogalomhoz erre az időre már a politikai és kulturális felsőbbrendűség tudata társult.¹⁵ Ezért az oroszok a földrajzi értelemben vett Európa keleti határát a Don folyótól az Urál-hegységig tolták ki a 18. században, amit aztán másutt is elfogadtak a század végére. Nagy Katalin pedig már 1767-ben kijelentette, hogy „Oroszország európai ország”, amit azzal indokolt, hogy Oroszország jelentős előrehaladást tett az európai szokások átvételében.

Jelen munka koncepciója szempontjából fontos kiemelni, hogy egy-egy földrajzi régióban már a középkor végére kiemelkedtek bizonyos „magállamok”: az Ibériai-félszigeten Kasztília, a Brit-szigeteken Anglia voltak azok a központi szerepet játszó országok, amelyek a Francia Királyság mellett a késő középkor meghatározó monarchiáinak és a kormányzati technikák elterjedése szempontjából dominánsnak, vagy éppen követendő példának számítottak. Ugyanakkor a belőlük kinövő dinasztikus államok, Spanyolország, Nagy-Britannia, Franciaország lettek a kora újkor nagyhatalmai. Éppen ezért kapnak e területek nagyobb hangsúlyt a könyvben. Magállamok azonban Skandináviában is léteztek, mint Dánia valamint Svédország, és ugyanilyen volt Kelet-Közép-Európában Magyarország és Lengyelország.

A Német-római Birodalom az államfejlődés tekintetében mellékvágányként értékelhető: Pufendorf 1667-ben azt írta, hogy „Németország valamiféle szabálytalan test és egy szörnyhöz hasonlatos” (*Germaniam esse irregulare aliquod corpus et monstro simile*). Ami a skandináv területeket illeti, ezek az államfejlődés szempontjából sokáig nem tartoztak Nyugat-Európához: a kifejlett rendi intézmények itt csak később, a kora újkorban jöttek létre. Ugyanakkor a 18. század második felében a felvilágosodás európai hírnévvel bíró gondolkodói, akik a *Nyugat-Európa*, *Kelet-Európa* kifejezéseket megalkották, civilizációs alapon már Nyugat-Európához sorolták Skandináviát. Joggal, hiszen

¹⁵ SASHALMI 2007a, 17–18.

akár a dán, akár a svéd monarchiát vesszük alapul, azok államigazgatása valóban sokkal modernebb volt, mint a Habsburg Birodalom keretein belül létező Magyarországé, vagy az európai politikai térképről végül 1795-ben eltüntetett Lengyelországé. Főként azonban azért szenteltem nagyobb figyelmet Skandinávia két „magállamának”, Dániának és Svédországnak, mert a „klasszikus Nyugat-Európa”-centrikusság miatt a térség kevésbé, vagy alig ismert, történetük ugyanakkor a kora újkori államfejlődés szempontjából rendkívül tanulságos. Nemcsak arról van szó, hogy ekkor vált Skandinávia strukturálisan Nyugat-Európa részévé, hanem arról is, hogy Dánia esetében itt találhatjuk meg a 17–18. században az abszolutizmus mintaországát, míg Svédország ebben az időben a rendi-képviseleti monarchia, az abszolút monarchia, valamint a parlamenti szuverenitás között ingadozott.

Ami a kronológiai határokat illeti, a könyv címében és a szövegben alkalmazott felosztások természetesen rugalmasan kezelendők. Az 1300-as határt több, a későbbiekben részletesen kifejtendő szempont indokolja az államfejlődés vonatkozásában. Ezek közül kiemelendő a királyságok politikai függetlenségének elve mind a pápától, mind a császártól. Amikor 1302-ben VIII. Bonifác pápa kifejtette a pápaság világi uralkodók feletti politikai főségének akkoriban már egyre anakronisztikusabbnak ható elvét, a közép- és kora újkor legnépszerűbb politikai célú metaforáját, az *emberi test* analógiáját (az ún. organikus állameszmét), valamint az ún. *két kard* metaforát használva, ugyanezek a metaforák, más értelmezésben, széles körben elfogadottak voltak az egyes politikai közösségek belső viszonyainak, illetve a világi hatalmak pápaságtól való függetlenségének megvilágítására.

„az egy és egyetlen Egyháznak csak egy teste és egy feje van, nem pedig két feje, mint egy szörnynek; ez pedig Krisztus és Krisztus helyettese, Péter, ill. Péter utódjai [...] Az evangélium szövegei tudomásunkra adják, hogy ebben az Egyházban és annak hatalmában két kard van, nevezetesen a lelki és a földi [...] Mindkettő, tehát, az Egyház hatalmában van, vagyis a lelki és az evilági kard, de míg az elsőt az Egyházért, a másodikat az Egyház által kell használni. Az elsőt a papok keze által, a másodikat a királyok és katonák keze által, de a papok akarata és engedélye szerint. Akárhogy is, az egyik kardot alá kell vetni a másikkak, az evilági tekintélyt a lelki hatalomnak. Mivel az Apostol így mondja: »Mert nincs hatalom, csak az Istentől, ami van, azt Isten rendelte.« (Róm.

13,1-2.), de nem lennének (Isten által) rendelve, ha az egyik kard nem lenne alárendelve a másiknak, és az alsóbbrendűt, ahogy az mindig is volt, nem vezetné felfelé a másik.”¹⁶

Az 1800-as évszámot szintén a százados beosztáshoz való beidegződés motiválja, de érvényessége aligha kérdőjelezhető meg: 1782-től Nagy-Britannia megindult afelé, hogy alkotmányos monarchiából parlamentáris monarchiává váljon¹⁷ (a király ezután már valóban inkább csak „uralkodott, de nem kormányzott”), de sokkal fontosabb volt ennél, hogy 1789-ben véget ért a Régi Rend Franciaországban. 1806-ban aztán megszűnt a 962 óta fennálló Német-római Császárság, de előtte már 1804-ben II. Ferenc császár (I. Ferenc néven magyar király, 1792–1835) tituluszát *Ausztria Császára* címre cserélte. Erre az időre már a *népszavazás* újítása is megjelent a politikában. Először bizonyos területek Franciaországhoz csatolása érdekében alkalmazták a népszavazást, a *nemzeti elv* jegyében: így 1791-ben az ország területén lévő pápai birtokok (Avignon, Venaissin Grófság) esetében, majd 1792-ben a szomszédos Savoyában, 1793-ban pedig már több Franciaországgal szomszédos részen.¹⁸ Ugyanakkor a belpolitikában Napóleon volt az, aki bevett gyakorlattá tette a népszavazást: az elsőt éppen 1800-ban tartották, államcsínyének legitimálása céljából... Az állam organikus, harmóniára épülő felfogását azonban erre az időszakra háttérbe szorította a mechanikus államfelfogás: az államot elsősorban már nem az emberi testhez, hanem (különösen a Kontinensen) leginkább egy *gépezet*hez, konkrétan az óraműhöz hasonlították, amit alakítani, tökéletesíteni lehetett.

A könyv feltételezi az olvasó részéről az európai történelem beható ismeretét, s célja az, hogy ennek egy meghatározott szempont szerinti értelmezését adja. Reményeim szerint haszonnal forgathatják majd nemcsak történelemtanárok és doktoranduszok, de jogi és történelmi tanulmányokat folytató hallgatók is.

¹⁶ www.depositum.hu/acta/oszentsége_VIII.doc. Letöltés ideje: 2014. november 20.

¹⁷ SZENTE 2011, 27–28.

¹⁸ HECHTER–BORLAND 2001, 193.